

Història i arqueologia

Els deportats hospitalencs als camps nazis: de l'oblit a la vida quotidiana

[Tania González Cantera](#)

Institut de Recerca Històrica, Universitat de Girona
Correspondència: tania.gonzalez@udg.edu

*Text presentat i acceptat a les I Jornades
Internacionals sobre Patrimoni del
Conflicte. Figueres, 2023*

Enviat: 10/05/2024

Acceptat: 15/07/2024

Resum: Des del tardofranquisme, l'Hospitalet de Llobregat s'ha caracteritzat per ser una ciutat pionera en la recuperació de la memòria històrica i democràtica, impulsada per la seva potent xarxa associativa. No obstant això, la història dels deportats de la ciutat i dels seus familiars va quedar en l'oblit durant diverses dècades, a l'ombra de les víctimes del franquisme.

L'any 2006, els investigadors Pep Ribas i Enric Gil van realitzar un primer estudi sobre el tema, traient a la llum 54 històries. Aquest estudi va ser revisat i actualitzat l'any 2019, en el marc de les beques de recerca que el museu local convoca anualment, elevant la xifra a 67 persones. Amb posterioritat, les institucions locals han apostat per acostar a la ciutadania els casos dels seus conveïns a través de diferents mesures que tenen com a eixos principals el museu local, l'espai públic i els centres escolars. El primer homenatge ha estat la producció d'una exposició de caràcter temporal en el Museu de l'Hospitalet, on es podien consultar diferents entrevistes als deportats i objectes personals cedits pels familiars. De manera paral·lela a la preparació de l'exposició, s'ha desenvolupat el projecte per a la col·locació de les llambordes de la memòria o *stolpersteine*. Mitjançant l'emplaçament de les *stolpersteine* en l'espai públic, el record de les víctimes hospitalenques del nazisme serà viu ja que estarà present en el dia a dia dels veïns i veïnes.

Finalment, s'està treballant en les potencialitats didàctiques d'aquest tema a les aules. La idea provisional és que s'assigni una o diverses plaques al centre escolar més pròxim perquè s'encarreguin de la seva 'custòdia', és a dir, perquè siguin els joves alumnes els responsables a col·locar, netejar i mantenir les *stolpersteine* en bon estat.

Paraules clau: Deportació; memòria pública; *stolpersteine*; l'Hospitalet

Abstract: Since the end of Francoist regime, l'Hospitalet de Llobregat has been characterised as a pioneering city in the recovery of historical and democratic memory, driven by its powerful network of associations. However, the history of the city's deportees and their families was forgotten for several decades, in the shadow of the victims of Franco's regime.

In 2006, researchers Pep Ribas and Enric Gil carried out the first study on the subject, bringing to light 54 stories. This study was revised and updated in 2019, within the framework of the research grants that the local museum awards annually, raising the number to 67 people. Subsequently, local institutions have made a commitment to bring the stories of their neighbours closer to the citizens through different measures whose main axes are the local museum, the public space, and schools. The first homage was the production of a temporary exhibition at the Museum of l'Hospitalet, where different

interviews with deportees and personal objects donated by their relatives could be consulted. In parallel to the preparation of the exhibition, the project for the laying of the memory paving stones or *stolpersteine* was developed. By placing the *stolpersteine* in the public space, the memory of the victims of Nazism will be present and will become part of the everyday life of the citizens.

Finally, work is being done on the didactic potential of this topic in the classroom. The provisional idea is that one or more plaques will be assigned to the nearest school because they will be responsible for their 'safekeeping'. This means that the young students will be responsible for placing, cleaning and keeping the *stolpersteine* in good condition

Keywords: deportation; public memory; *stolpersteine*; l'Hospitalet

Resumen: Desde el final del régimen franquista, l'Hospitalet de Llobregat se ha caracterizado por ser una ciudad pionera en la recuperación de la memoria histórica y democrática, impulsada por su potente red asociativa. Sin embargo, la historia de los deportados de la ciudad y de sus familiares quedó en el olvido durante varias décadas, a la sombra de las víctimas del franquismo.

En 2006, los investigadores Pep Ribas y Enric Gil realizaron un primer estudio sobre el tema, sacando a la luz 54 historias. Este estudio fue revisado y actualizado en 2019, en el marco de las becas de investigación que el museo local convoca anualmente, elevando la cifra a 67 personas. Con posterioridad, las instituciones locales han apostado por acercar a la ciudadanía los casos de sus vecinos a través de diferentes medidas que tienen como ejes principales el museo local, el espacio público y los centros escolares. El primer homenaje ha sido la producción de una exposición de carácter temporal en el Museo de Hospitalet, donde se podían consultar diferentes entrevistas a los deportados y objetos personales cedidos por los familiares. De forma paralela a la preparación de la exposición, se ha desarrollado el proyecto para la colocación de los adoquines de la memoria o *stolpersteine*. Mediante el emplazamiento de las *stolpersteine* en el espacio público, el recuerdo de las víctimas hospitalenques del nazismo estará vivo ya que estará presente en el día a día de los vecinos y vecinas.

Por último, se está trabajando en las potencialidades didácticas de este tema en las aulas. La idea provisional es que sean se asigne una o varias placas al centro escolar más cercano para que se encarguen de su 'custodia', es decir, para que sean los jóvenes alumnos los responsables en colocar, limpiar y mantener las *stolpersteine* en buen estado.

Palabras clave: Deportación; memoria pública; *stolpersteine*; l'Hospitalet

Introducció

La Guerra Civil i el posterior èxode, també conegut com *la Retirada*, van ser els punts de partida del tràgic itinerari —marcat per la fam, la misèria i la solitud— que portaria a diversos veïns de l'Hospitalet de Llobregat fins als camps de la mort de Hitler. Aquests successos van romandre en l'oblit durant dècades a causa de la repressió del règim franquista i el posterior silenci imposat durant els primers anys del retorn de la democràcia. No obstant això, investigadors pioners, com és el cas de Montserrat Roig (Roig, 1977), es van fer ressò de les víctimes republicanes del nazisme i van denunciar l'infern que aquestes persones van viure.

La primera vegada que les víctimes de la deportació nazi de l'Hospitalet van ser objecte d'estudi fou a l'any 2007. Els investigadors Enric Gil i Josep Ribas van identificar un total de 54 víctimes. L'any 2019, vaig tenir l'oportunitat d'actualitzar aquest llistat en el

marc del programa municipal “Beques l'Hospitalet 2018”, que va destapar l'existència de 13 noves víctimes. Així doncs, actualment es té constància de 67 veïns hospitalencs¹ que visqueren en primera persona l'horror dels camps del nazisme. Els 67 deportats procedents de l'Hospitalet eren tots homes: de moment no es coneix el cas de cap dona vinculada al municipi que acabés presa en un camp nazi. Amb tot, sí que està confirmada la presència de 12 dones (esposes i germanes dels deportats), tant a l'exili, com als camps de refugiats francesos. Tanmateix, es té constància que quatre veïns de l'Hospitalet — també homes— van ser víctimes de treballs forçats per al Tercer Reich, si bé no van arribar a ser traslladats a cap camp de concentració.

El procés d'identificació de les víctimes hospitalenques del nazisme és el fruit del dur treball en equip de diversos investigadors locals, a més de ser extens en el temps. Gràcies a la tasca d'investigadors, professionals del Museu de l'Hospitalet i a les famílies dels deportats, a l'Hospitalet per fi comptem amb un cens dels deportats extens i elaborat, en constant actualització. Un cop feta aquesta laboriosa feina, les autoritats locals estan fent difusió d'aquesta temàtica entre el veïnat de la ciutat de diverses formes: elaboració d'una exposició local al Museu de l'Hospitalet, diverses xarrades, col·locació de llambordes commemoratives i activitats amb les escoles de la ciutat. Aquesta comunicació recull el treball històric i de difusió pública que s'ha desenvolupat i que s'està duent a terme al municipi.

La història dels 67 hospitalencs deportats

“En Mauthausen (...) quemaron miles y miles de republicanos españoles, que, sin poderlos olvidar, los llevo siempre en el pensamiento”

Poema del deportat hospitalenc Félix Quesada (Armengou, 2004)

Rerefons (I): radiografia dels deportats hospitalencs

Origen

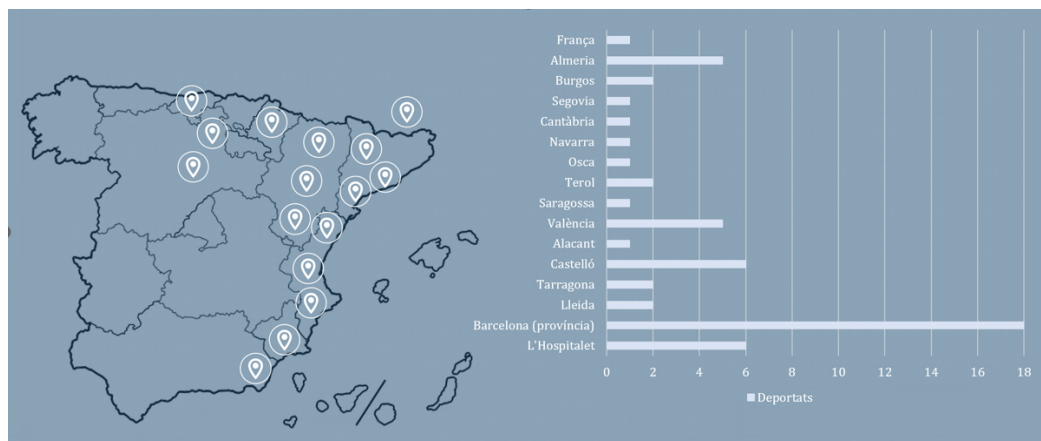
Fins ara s'han comptabilitzat un total de 67 veïns hospitalencs que haurien experimentat aquesta fatídica travessia a l'infern dels camps nazis. Tot i que estiguem parlant de la segona ciutat per habitants de Catalunya, la xifra és evidentment molt elevada i respon principalment al fet que l'Hospitalet ha estat un important focus d'atracció migratòria al llarg del s. XX.

La primera onada migratòria a la ciutat s'inicia durant el període de bonança econòmica dels anys 20. Durant la dècada de 1930, la població de l'Hospitalet va créixer un 204% (Camós i Cabeceran, 1986, p. 7). La pràctica majoria dels deportats de la ciutat són una radiografia d'aquest fenomen (fig. 1): immigrants del País Valencià, Múrcia, Almeria i altres regions que arriben a la localitat a la recerca d'unes millors expectatives laborals. Es tractava de població eminentment rural que es dedicava a l'agricultura, o bé a les indústries de la ciutat. Només 7 dels deportats de l'Hospitalet van néixer al municipi (González Cantera, 2020, p. 281).

En el cas del País Valencià (on destaca el territori de Castelló), la proximitat lingüística i cultural, així com la cerca de noves i millors oportunitats laborals va fer que fins a 12 deportats es mudaren a l'Hospitalet. Significat és també la dada de les regions de Múrcia

i Almeria, més encara tenint en compte la seva petita grandària en relació amb la resta de l'Estat. Les elevades xifres no sorprenen si tenim en compte que murcians i almeriencs suposaven el 26% de la població del barri de Collblanc-La Torrassa, raó per la qual aquesta zona —que estava fortament estigmatitzada— rebia en l'època el sobrenom de la 'Murcia chica' (Camós i Cabeceran, 1986, p. 13).

Figura 1. Mapa i gràfic amb l'origen dels 67 deportats de l'Hospitalet. Font pròpia

D'altra banda, també s'han comptabilitzat diversos casos de veïns de l'Hospitalet que eren naturals de la ciutat comtal, especialment de Sants-Badal, que es mudaven a la propera barriada hospitalenca de Collblanc-la Torrassa a causa de l'escalada de preus del lloguer a Barcelona. El flux poblacional entre aquests dos barris veïns va ser molt important durant la primera meitat del s. xx donada la continuada urbanística del traçat en aquest punt. Això últim és clau per a entendre el context en el qual es movien els deportats hospitalencs: molts d'ells residien en Collblanc-la Torrassa i tenien estrets llaços familiars o laborals amb el barri de Sants (Camós i Cabeceran, 1986).

Tot i que l'al·luvió migratori va mantenir una continuïtat, a partir del crac del 29 les seves devastadores conseqüències econòmiques es van notar a la ciutat. L'atur era un greu problema social i els desnonaments d'inquilins que no podien pagar les cada vegada més elevades rendes estaven a l'ordre del dia. De fet, hi ha deportats que es van mudar en diverses ocasions per aquest problema: els casos de Manuel Alfonso Ortells o Leonardo Pérez Iserte són un clar exemple. La cultura dels deportats era bàsica, però no nul·la perquè generalment tenien nocions mínimes com llegir i escriure, sobretot els més joves (Gil Meseguer & Ribas i Vinyals, 2007, p. 111).

Ofici i ideologia

Els deportats pertanyien fonamentalment a la classe obrera, amb oficis de poca qualificació en el sector de la construcció (17) o en les indústries de la ciutat (25), a més d'alguns que treballaven de jornalers al camp (10). En alguns casos van tenir l'oportunitat de treballar en altres oficis (11) i fins i tot en empreses familiars. Un exemple és el de Ferran Polo Tapias, qui es va iniciar en la professió de pintor amb 17 anys ajudant el seu pare i el seu germà en l'elaboració de sanefes decoratives al Palau de Can Mercader (Cornellà). Un altre cas interessant és el de Manuel i José Vives Campos, de la plantilla de la Cooperativa Obrera Vidrieria La Torrassa, on el seu pare era un dels socis fundadors. En altres casos, els deportats eren massa joves i encara no tenien edat per treballar (4).

Durant la Segona República, l'Hospitalet de Llobregat es va caracteritzar per la duresa de les relacions laborals. En aquest dur context econòmic i laboral, els sindicats van

guanyar força entre la massa treballadora de manera gradual. Malgrat que existeix una diversitat ideològica entre els veïns hospitalencs que acabarien patint la deportació nazi, destaca la doctrina anarcosindicalista i l'afiliació al sindicat CNT-FAI de manera clara (suposa el 25% de les afiliacions dels casos en els quals es coneix aquesta dada). La CNT-FAI es va convertir en el punt referència dels treballadors hospitalencs i, fins i tot, es va convertir en una veritable alternativa a Collblanc-la Torrassa, enfront de la política i la cultura que des de les instàncies del poder es promovia des del centre de la localitat i, a vegades, era l'únic intermediari amb la patronal. A mesura que van avançar els anys de la República, tant el PSUC com la UGT van començar a guanyar pes i seguidors a l'Hospitalet. Per exemple, el deportat Joan Pedrol Carbonell es va unir a les joventuts del PSUC i continuaria militant fins i tot durant la seva estada a Mauthausen.

Hi ha casos on la joventut i el desconeixement de la política van portar a més d'un deportat cap a determinats partits o uns sindicats pels cercles que freqüentaven o, fins i tot, intuïció o atzar (Gil Meseguer & Ribas i Vinyals, 2007, p. 112). Per tant, existeixen casos molt dispars: des de deportats, com Manuel Alfonso, que es van sumar a la ideologia anarquista altament influenciats per la seva joventut i pels cercles que freqüentaven, fins a casos com Emilio Zafón, habitual en les reunions i militant actiu en les accions del sindicat. Sigui com sigui, es tractava d'una decisió que els acabaria marcant per a tota la vida.

Rerefons (II): els hospitalencs al front de guerra

Amb l'inici de la Guerra Civil, els partits i sindicats republicans van cridar a la mobilització de la població. En el cas dels deportats de l'Hospitalet fins a 33 deportats hospitalencs van participar activament en la defensa de la República. Encara que la pràctica majoria van ser cridats a files, fins a un total de 12 es van presentar de manera autònoma i voluntària.

No obstant això, no tots estaven disposats a jugar-se la vida. Segons els documents conservats en l'arxiu local, sis dels deportats no es van presentar i figuren com a "pròfugs" en les llistes de reclutament. En altres casos, va haver-hi al·legacions per a intentar evitar la crida de les milícies. Per exemple, Emilio Zafón va aconseguir deslliurar-se del servei militar a causa del delicat estat de salut de la seva dona i en estar a càrrec de dos menors. Per part seva, José Saura va tramitar els papers per a ser declarat inútil i així evitar acudir al capdavant, en el seu cas sense èxit.

Una vegada al front, els perills eren variats. Per exemple, Juan Oller i Ferran Polo van ser ferits en combat i van estar convalescents en el tram final de la guerra. També crida l'atenció el cas de Joaquim Duplà, que es va enfrontar a un judici militar per deserció. No obstant això, aquesta no va ser la tònica habitual entre els deportats hospitalencs, ja que fins a 15 d'ells van obtenir algun tipus d'ascens de caràcter militar, entre els quals destaquen tant Manuel Fernández Torres com Antoni Puigdellívol Argerich, que de ser soldats rasos van escalar posicions fins a ser nomenats capitans. A més, en el cas d'aquest últim, s'ha d'assenyalar que va rebre així mateix una Medalla al Valor per part de les autoritats republicanes (González Cantera, 2020, p. 297).

Rerefons (III): els hospitalencs a la rereguarda

Amb la guerra, les dificultats econòmiques van començar a ser molt greus: es va començar a racionar el pa, la llet i el sucre i es van tancar les cuines populars. Els enfrontaments entre les diverses col·lectivitzacions van ocasionar la desaparició d'aquest

sistema, fet que va aprofundir encara més en la falta i carestia d'aliments bàsics: fins a les patates estaven racionades. Els robatoris de verdures al camp eren habituals en una ciutat que estava permanentment a les fosques amb la intenció d'evitar els atacs de l'aviació enemiga (Camós i Cabeceran & Santacana, 1997, p. 182).

La localitat es va sumir en la misèria. La situació era tan greu que Manuel Alfonso Ortells es va trobar amb un panorama desolador en tornar a la seva llar, situat a la Tor-rassa, durant un permís del front. El seu pare havia rebut sancions després d'haver estat enxampat menjant una remolatxa que era per a les vaques (Alfonso, 2007, p. 144). Els preus estaven pels núvols, l'assistència social es trobava desbordada i la població es moria de fam. Més enllà de les qüestions polítiques i la consegüent repressió, la fam i la misèria també estaven a l'ordre del dia i van ser al·licients per als deportats i les seves respectives famílies a l'hora d'emprendre el camí a l'exili.

L'exili a França

A inicis de l'any 1939, una riuada humana, de vençuts, ferits i malalts, va travessar la frontera francesa fugint de les tropes i la repressió franquista. Els deportats hospitalencs, entre els quals predominava la ideologia anarquista, van seguir el deixant de la majoria dels exiliats: en mancar de la fortuna necessària per a viatjar al Regne Unit o a Amèrica Llatina, no van tindre cap altra opció que quedar-se en la veïna França (Gil Mesguer, 2014). Generalment van optar per marxar en solitari a l'exili i no arrossegat amb ells a les seves famílies, encara que existeixen interessants excepcions.

L'exili és l'interval històric amb més interrogants de la recerca entorn dels deportats de l'Hospitalet. El recorregut concret que va realitzar cadascun dels deportats és difícil de resseguir i, de fet, en molt pocs casos el coneixem de forma íntegra. En aquests afortunats casos, hem tingut la sort de comptar amb el testimoni oral o bé dels mateixos deportats, o bé dels seus familiars.

Durant aquest primer exili, les separacions familiars i la solitud, així com la nostàlgia per la llar i la quotidianitat de la pèrdua van constituir un leitmotiv. Aquest viacrucis va ser viscut com un present en suspens i de futur incert (Font i Agulló & Jiménez, 2019, p. 89). Després de travessar la frontera, moltes famílies van ser separades als camps de trànsit per a ser, posteriorment, internats als improvisats camps de refugiats repartits per la geografia francesa.

La família hospitalenca Quesada Herrerías va patir la separació dels seus membres durant aquest procés. A Le Boulou, des d'on s'agafava el tren per anar a Angoulême, se separava als homes (pares) dels nens i dones. A Angoulême, la mare, Encarnación, va intentar buscar al seu marit i va enviar moltes cartes a la Creu Roja (Moliner Rodríguez, 2000, p. 68). El pare, Ciriaco, va acabar sol·licitant ser traslladant a Angoulême i així ho va aconseguir. De la mateixa forma, moltes de les famílies separades van aconseguir retrobar-se.

L'internament als camps francesos va constituir la primera experiència massiva en l'exili i seria posteriorment evocada, recreada i denunciada des de múltiples escriptures i perspectives (López García, 2021, p. 15). En el cas hospitalenc, destaquen els camps d'Argelès-sur-Mer, Le Barcarès, Agde, Vallespir, Gurs, Vernet d'Ariège, Septfonds i Angoulême. Allí van patir tota mena misèries i calamitats. Aprofitant-se que en un inici el camp d'Argelès-sur-Mer no estava voltat íntegrament i que la vigilància no era molt estricta, el jove hospitalenc Eduardo Frías Gallardo va protagonitzar un intent de fugida (González Cantera, 2020, p. 172; Moliner Rodríguez, 2000, p. 68).

Desafortunadament, només uns pocs afortunats complien els requisits per a poder sortir lliurement dels camps de refugiats, després de la qual cosa es van dedicar a col·laborar amb la Resistència. Aquest va ser el cas d'Emilio Zafón Campos, qui va aconseguir

sortir d'Argelès-sur-Mer gràcies a un contracte de treball com a jornalier en una cooperativa agrària, tot i que no era el seu ofici. Posteriorment, ja a l'any 1943, va ser electricista a una empresa francoalemanya que fabricava components per a material de guerra. Durant tot aquest període de temps, va col·laborar amb la Resistència fent tasques de transmissió de missatges en la zona de la Bretanya. El que Emilio feia per a ocultar els missatges era desmuntar el selló de la seva bicicleta, en el tub de la qual introduïa els documents que havia de transportar (Zafón Trillas, 2011, p. 83).

En els prolegòmens de la Segona Guerra Mundial, el primer ministre francès Daladier va decretar que els homes estrangers d'entre 20-48 anys havien de ser reclutats per a formar part de les Companyies de Treballadors Estrangers (CTE). Aquestes companyies serien utilitzades per "tasques per a la defensa nacional" (Gil Meseguer & Ribas i Vinyals, 2007, p. 215). Els treballs que duïen a terme estaven relacionats amb la construcció de grans sistemes de fortificació per a frenar el pas dels alemanys, com seria el cas de la Línia Maginot, on diversos veïns de l'Hospitalet (com Joaquim Duplà o José Igual Villarrubias), van ser enviats. El deportat Leonardo Pérez Iserte recordava el dur treball que realitzava a la Línia Maginot, on havien de posar plaques de ciment entre les parets de les trinxeres per a fortificar-les. Treballaven de nit, enmig d'un gran fred en l'hivern de 1939-1940, per a que l'enemic no els veiés. D'aquesta companyia de treballadors, on es va retrobar amb el seu cunyat, també recalrava la fam que van patir. Contava que quan per fi el capità francès que els dirigia va rebre els diners necessaris, van comprar un bou per a menjar, després de la qual cosa tots van emmalaltir de l'empatx (González Cantera, 2020, p. 207).

La deportació

“Y yo miré y le dije a mi padre: ‘Papá, una ametralladora’
y dice ‘No es una ametralladora, es una cámara para firmar’
y le dije ‘No papá, eso es una ametralladora’.
Y claro, él quería que yo no tuviese miedo”.

Testimoni de Félix Quesada (Armengou, 2004)

L'avanç de les tropes alemanyes, que van envoltar la Línia Maginot per Bèlgica, va provocar la rendició de França. Els hospitalencs de les CTE, que ja estaven en un règim de semi esclavitut, van passar a ser botí de guerra: van ser capturats i traslladats a camps de presoners de guerra, o bé en el mateix front (*frontstalags*), o bé al llarg de l'Alemanya nazi (*stalags*). Es tractava del preàmbul del que els esperava a continuació: els camps de concentració.

Félix Quesada explicava que la primera vegada que es va vestir amb pantalons llargs fou en el viatge a Mauthausen, un fet que li condemnaria. Dones i nens petits eren retornats als trens i no ingressaven al camp, però amb en Félix no va passar això. Quan els alemanys el van veure vestit amb pantalons llargs i amb una altura considerable per a la seva edat (1,67 metres aproximadament), el van obligar a baixar del tren i el van classificar al costat dels homes malgrat que amb els dits intentés comunicar que únicament comptava amb 13 anys (Moliner Rodríguez, 2000, p. 77).

La joventut era un valor a l'hora de suportar la dura rutina física i psicològica a la qual estaven sotmesos els deportats. Els morts en els camps nazis són més predominants entre les franges d'edat més elevades: entre 31- 40 i majors de 40. És més, només hi ha dos supervivents hospitalencs majors de la quarantena: són Joaquim Duplà Salvador, que tenia 44 anys en el moment de la seva deportació i Ciriaco Quesada Torreblanca, amb 42 (González Cantera, 2020, p. 301). En canvi, els supervivents són majoria entre les franges més juvenils (fins als 30 anys). Alguns d'aquests eren tan joves que no superaven

els 15 anys: són els casos de Manuel Gutiérrez Souza i del citat Félix Quesada, tots dos membres del kommando Poschacher.

Per si no fos prou tenir un familiar deportat a un camp nazi, per desgràcia hi ha diversos casos documentats amb més d'un membre en aquesta fatídica situació: són principalment germans, però també pares i fills. En aquest sentit, destaquen clarament els primers: hi ha cinc parelles de germans hospitalencs documentats (Manuel i José Vives Aguilar, Severiano i Félix Rubio García, Mariano i José Ruiz Gómez, Genaro i Jaime Porta Plana, Ángel i Federico Callejón Martínez). La deportació conjunta de pare i fill es limita a un únic cas: el de Ciriaco Quesada i el seu fill Félix.

Destí principal: Mauthausen

Mauthausen, el principal camp de concentració de republicans per antonomàsia (Bermejo & Checa, 2006; Gómez Bravo & Martínez López, 2022; Toran, 2005), va ser el destí majoritari de les víctimes hospitalenques. El 87% dels deportats de la localitat va passar, en un moment o altre, pel camp austríac. Els camps alemanys de Buchenwald i Dachau, empatats en la segona posició, sumen un 8% entre els dos.

Entre els subcamps de Mauthausen destaca Gusen, a 5 quilòmetres del camp principal i destí els deportats que tenien una salut més fràgil (Bermejo, 2015). Les condicions de vida allí eren molt pitjors que al camp principal (Mauthausen): el tracte era encara més cruel i el treball més inhumà. Així el tifus, la tuberculosi, les pallisses i tortures, la fam i el brutal esforç va disparar la mort dels deportats republicans (Gómez Bravo & Martínez López, 2022), entre ells els hospitalencs. L'elevada mortalitat, que supera la barrera del 60%, és desgraciadament una de les característiques de la deportació hospitalenca (González Cantera, 2020, p. 317). Dos dels deportats hospitalencs morts, José Calpe Vidal i Juan Oller Mendizabal, van morir al castell d'Hartheim, enclavament on s'enviaven als malalts, invàlids o persones prou febles per a no ser aptes per al treball als camps (Gil Meseguer & Ribas i Vinyals, 2007, p. 76). A Hartheim, els presoners rebien el tractament 14F13, és a dir, eren gasejats.

El terror dels SS no va poder evitar, mostres de solidaritat i resistència entre deportats, de la qual alguns veïns de l'Hospitalet van formar part. Algunes d'aquestes accions d'ajuda mútua i solidaritat es devien a causa de relacions d'amistat establertes o bé abans, o bé durant la deportació. Si ens circumscriuim al cas hospitalenc, sabem que Leonardo Pérez va gaudir de l'ajuda del seu amic Vicente Ferreres, també de l'Hospitalet, amb qui va compartir trajectòria vital des de la Guerra Civil fins a 1947. Leonardo afirmava en una entrevista a Enric Gil que, sense el auxili de Vicente no hauria pogut sobreviure (Gil Meseguer & Ribas i Vinyals, 2007, p. 83).

La preocupació dels familiars

La majoria de famílies no havien tingut notícies dels seus parents des que havien entrat al camp o des de molt abans, fet que generava gran preocupació i angoixa. Molts enviaven peticions d'informació a través de la Creu Roja Internacional o del consolat espanyol de Viena. La veïna de l'Hospitalet Modesta Alcaraz, mare de José Ramón Alcaraz, en un intent desesperat per tenir notícies del seu fill, va escriure una carta en què s'acomiadava desitjant el triomf del Tercer Reich. La resposta va ser el certificat de defunció del seu primogènit.

A finals de 1942 els republicans van ser autoritzats a escriure targetes postals als seus familiars, aleshores però, la majoria d'ells ja eren morts (Toran, 2005). Després de l'alliberament dels camps, una de les primeres tasques dutes a terme pels deportats era posar-se en contacte amb la seva família. Josep Masip Garrich, que en sortir de Mauthausen pesava 36 quilos, els va enviar un missatge per a informar-los de la seva nova

situació. La seva germana Paquita recordava el contingut exacte d'aquesta carta: "Estic malalt, però no estic greu. Petons". Quan el seu pare va llegir-la, es va desmaiar de l'emoció (Gil Meseguer & Ribas i Vinyals, 2007, p. 105).

Hospitalencs del *kommando* Poschacher

El *kommando* Poschacher és un grup completament atípic dins de l'univers reaccionari nazi: format per una quarantena de treballadors, la majoria eren joves espanyols entre 13-18 anys (Gil Meseguer & Ribas i Vinyals, 2007, p. 84). Dins d'aquest particular grup hi havia quatre hospitalencs: Eduardo Frías Gallardo (fig. 2), Manuel Gutiérrez Souza (fig. 3), Joan Pedrol Carbonell (fig. 4) i Félix Quesada Herrerías (fig. 5) (Bermejo, 2015; Checa & Sánchez, 2006; Hernández, 2015).

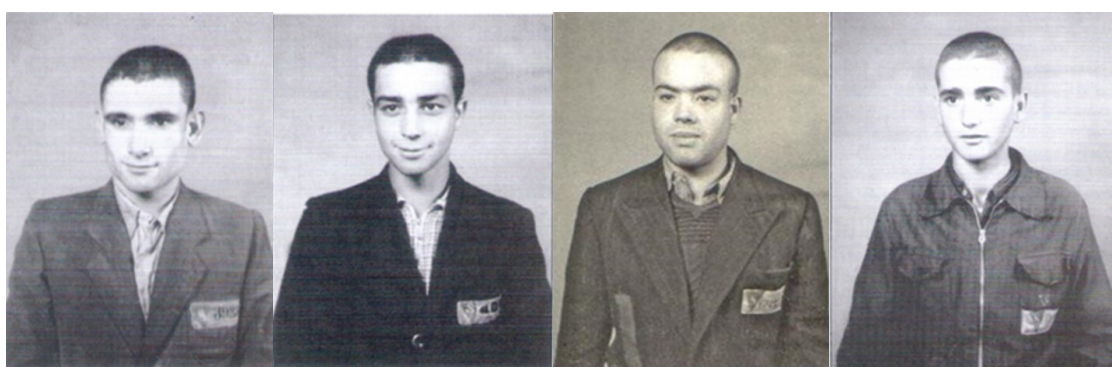

Figura 2-5. Fotografies dels membres hospitalencs del grup Poschacher: Eduardo Frías Gallardo, Manuel Gutiérrez Souza, Joan Pedrol Carbonell i Félix Quesada Herrerías. Font: (Checa & Sánchez, 2006, pp. 65-71)

Encara que hi ha diferents versions quant a la data concreta de la seva creació, el motiu és clar: la demanda de treballadors d'Anton Poschacher, una de les persones més riques de la vila de Mauthausen i propietari de diverses pedreres (Bermejo, 2002; Hernández, 2015). Atès que els joves de Mauthausen es trobaven lluitant en el front, el senyor Poschacher necessitava mà d'obra més jove per l'explotació de les seves canteres. Els presoners van ser seleccionats i van començar a treballar a la tardor de l'any 1944. Cada matí es desplaçaven a peu des de Mauthausen a la pedrera recorrent un camí d'aproximadament 5 quilòmetres. Eren alimentats per Poschacher i gràcies a això gaudien d'una ració diària major que la dels deportats del camp (Moliner Rodríguez, 2000).

A més de les labors pròpies de la pedrera, en algunes ocasions la gent del poble els reclamava perquè fessin alguna petita tasca. Per exemple, Eduardo Frías recordava haver anat a una casa per a arreglar el jardí. A canvi la família li va donar menjar i uns quants marcs. Aquests serveis addicionals els feien en acabar el treball de la pedrera o els diumenges i proporcionar el sopar era una de les formes de pagament més habitual (Moliner Rodríguez, 2000, p. 131). Tal com comentava Eduardo, la gent del poble els ajudava amb aliments que els deixaven amagats en diferents llocs i l'existència dels quals li ho feien saber amb gestos i mirades. Fins i tot va arribar un moment en el qual es va atrevir a realitzar intercanvis clandestins amb gent del poble, sobretot tabac per ous (Gil Meseguer & Ribas i Vinyals, 2007, p. 86).

En la tardor de 1944 els membres d'aquest comando van accedir a un règim de semi llibertat i van ser disseminats en diferents llocs de treball, des de granges i petites empreses pròximes a Mauthausen a fleques de la ciutat de Linz.

Cicatrius: alliberament i vida posterior

“Tú que te salvarás tienes que contar todo lo que hayas visto, tú no nos olvidas”

Comentari d'un deportat de Gusen a l'hospitalenc Manuel Alfonso (Alfonso, 2007)

A la fi de 1944, la derrota del Reich era inexorable. A mesura que l'exèrcit aliat guanyava territori del Reich anaven alliberant els camps de concentració i d'extermini que s'anaven trobant. El primer camp alliberat fou el de Majdanek (Lublin, Polònia) per les forces soviètiques el juliol de 1944. Davant la imminent arribada de les tropes d'alliberament, les SS començaren a evacuar els camps en les conegudes com a “marxes de la mort”(Gómez Bravo & Martínez López, 2022). Eren travessies diàries d'entre 20 i 40 km a peu, sense aigua, menjar, ni descans; aquells que no podien continuar eren morts. Hom creu que l'hospitalenc Emilio Zafón Campos hauria mort en una d'aquelles marxes des del camp de Neuengamme cap a Ravensbrück.

El camp de Mauthausen va ser alliberat per les forces americanes el 5 de maig de 1945, data en què actualment s'homenatja els espanyols deportats i morts en camps de concentració i totes les víctimes espanyoles del nazisme. Alguns presoners van agafar l'armament que hi havia en el camp i van sortir a lluitar. Eduardo Frías recordava que va agafar una arma i es va dirigir cap al poble de Mauthausen, però, com era destre i no disparava bé, va decidir tornar i lliurar l'arma, després de la qual cosa li van assignar la funció d'enllaç fins que arribés el gruix de les tropes americanes i alliberessin de manera definitiva el camp (Moliner Rodríguez, 2000, p. 156).

Els 24 deportats hospitalencs que van sobreviure als camps de Hitler van patir en les seves carns un doble exili: després de l'alliberament alià, es van trobar amb la impossibilitat de retornar a la 'nova Espanya'. La pervivència del règim a la Segona Guerra Mundial els va condemnar de nou: forçats al desterrament i davant la negativa pròpia de retornar a una dictadura, la gran majoria es va instal·lar en el sud de França. Amb el pas dels anys, el govern gal sí que reconeixia el seu sacrifici, sent rehabilitats, acollits i homenatjats. No obstant això, l'estat francès no va ser la seva única destinació: Suïssa, Andorra i la República Federal Alemanya van acollir així mateix a diversos deportats de l'Hospitalet (González Cantera, 2020, p. 320).

En aquest segon desterrament, més llonge que l'anterior, els deportats hospitalencs van viure diferents experiències vitals, marcades pel desarrelament i una major o menor desconexió amb l'esdevenir d'Espanya. Aquest exili comença a establir una cada vegada major distància entre el deportat i l'objecte del seu record (la seva pàtria i vida preèxode). La majoria o bé no tornarien mai a trepitjar la localitat, o bé ho faria en comptades ocasions. De fet, únicament tres van tornar a residir a l'Hospitalet en algun moment de les seves vides (Manuel Gil Magdalena, Jaime Marco Muntané/Muntaner y Juan Turbany Sanglés). Mentre que en el cas d'en Manuel es desconeix la data exacta del retorn (si bé no va ser immediata), en canvi, de Jaime Marco i Juan Turbany es coneixen més detalls. En el cas de Jaime, tenim constància que hauria participat en els processos duts a terme contra els jerarques nazis a manera de testimoni després del seu alliberament del camp de Sachsenhausen. Poc després, l'any 1948, Jaime es va instal·lar a l'Hospitalet fins a la seva defunció, encara que no se sap com va poder burlar la repressió franquista. Per contra, Juan Turbany hi consta al padró municipal de l'any 1945 després del seu captiveri a Mauthausen i Gusen. Aleshores, Juan feia feina de paleta i vivia juntament amb el seu pare i el seus germans Teresa i Ramón. Tot i afrontar aquesta nova etapa a l'Hospitalet, sabem que en un moment determinat Juan va haver de marxar de nou i es va establir de nou a França, on visqué fins els 91 anys.

No obstant això, aquesta no era la tònica habitual donada la forta repressió. De fet, no sols els deportats hospitalencs serien considerats uns pàries a l'Hospitalet franquista, sinó que els seus familiars que s'havien quedat al municipi també van patir penúries i la repressió. El cas de Rosario Trillas, l'esposa d'Emilio Zafón, és paradigmàtic: amb seriosos problemes de salut i diversos fills al seu càrrec, no va rebre cap mena d'ajuda ni dels seus familiars, ni dels seus amics. Un altre arquetip és el de Concepción Souza, mare de Manuel Gutiérrez. Després d'estar a la presó durant un temps i treballar fent les tasques domèstiques a casa d'un capità de l'exèrcit franquista, es va veure obligada a fugir per segona vegada cap a l'any 1946. De fet, va poder travessar la frontera el dia abans que la policia l'anés a buscar a la casa seva. Pitjor sort va tenir el pare del deportat Ferran Polo. Després de la guerra, Domingo Polo va voler amagar-se al seu poble natal, Alcalà de Xivert, però finalment va ser detingut i retornat a Barcelona, on va morir a causa de les pallisses que li van donar a la presó. Els parents que van romandre en l'Hospitalet no van poder treballar més a la ciutat i es van acabar mudant a la pròxima ciutat comtal, emparant-se en la seva immensitat per a obtenir una mica d'anonimat.

La memòria dels deportats a l'Hospitalet: no oblidem

*Memòria privada: els deportats
i les seves famílies no obliden*

Malgrat les petjades físiques i mentals de les experiències traumàtiques viscudes durant dues guerres i exilis, les víctimes hospitalenques van refer les seves vides. Els supervivents van fer seva la consigna de perdonar, però no oblidar. Uns van optar per intentar pàgina al més aviat possible i altres per reivindicar el succeït, mostrant sempre la seva disposició a compartir els seus testimonis, així com a participar en accions i homenatges. Fins a 9 deportats hospitalencs van fer de la reivindicació un paper central en les seves vides posteriors. Destaca el cas de Manuel Alfonso Ortells, qui va explicar el seu testimoni per escrit, així com en persona per multitud de col·legis francesos. Per la seva labor pedagògica i educativa de conscienciació va rebre la Legió d'Honor, màxima condecoració de l'estat francès

No va ser l'únic a rebre reconeixements de França: l'any 1975, amb motiu del 30 aniversari de l'alliberament de Mauthausen i de la resta de camps, tant Félix com el seu pare Ciriaco van rebre el reconeixement oficial de la República Francesa, un document que encara conserva la família Quesada. Félix va quedar profundament marcat per la experiència de la deportació: va ser membre actiu de l'Amical de Mauthausen i assistia regularment a les reunions i trobades. En els seus últims anys de vida va ser abanderat d'aquesta associació, portant amb orgull la bandera quan assistien a alguna desfilada en el qual honraven a les víctimes.

En alguns casos, els seus descendents han continuat la lluita per descobrir i reivindicar la figura dels seus familiars deportats. Per exemple, Carlos Quesada (net de Ciriaco i nebot de Félix Quesada) ha continuat amb el llegat familiar: de manera periòdica dona xerrades en instituts per a contar la seva història familiar entre les noves generacions i conscienciar sobre la necessitat de la memòria històrica i el problemàtic auge de l'extrema dreta.

Un altre exemple 'tardà' però molt commovedor és el del fill d'Emilio Zafón, Joan. La seva família no tenia notícies seves des del seu exili a França, quan es comunicava amb ells via carta, fins que un dia va deixar fer-lo. Molts anys després, quan el seu fill Joan es

va jubilar, va decidir rastrejar la pista del seu pare. Durant el procés de reconstrucció de la història del seu pare, Joan Zafón va descobrir que Emilio va ser traslladat al camp de Neuengamme coincidint amb el seu 41 aniversari. A la seva arribada, se li va requisar un rellotge de butxaca amb cadena (model ACIER Garant 1 X 373), que 64 anys després va poder recuperar gràcies a la petició que va cursar als arxius Arolsen (Zafón Trillas, 2011). Per a acabar de rendir tribut al seu pare, va escriure un llibre amb la seva biografia, titulat "El reloj de Neuengamme".

Les associacions, els mateixos deportats i les seves famílies van prendre la responsabilitat de no deixar que aquesta pàgina de la història es quedés en l'oblit (Toran, 2008). Durant dècades, han omplert el buit de l'Estat a l'hora de recordar i reivindicar la deportació republicana i a totes les víctimes. Recentment, les institucions públiques han començat a saldar el seu històric deute amb aquest col·lectiu i han començat a homenatjar les víctimes del nazisme de diferents formes. La col·locació de les plaques commemoratives o *stolpersteine* en l'espai públic la forma d'homenatge que s'està generalitzant a escala internacional.

Les recerques entorn als deportats i la exposició

Des del tardofranquisme, l'Hospitalet de Llobregat s'ha caracteritzat per la seva lluita en la recuperació de la memòria històrica i democràtica, impulsada per la seva potent xarxa associativa. No obstant això, la història dels deportats de la ciutat i dels seus familiars va quedar en l'oblit durant diverses dècades, a l'ombra de les víctimes del franquisme.

Figura 6. Fotografia de 6 de les 11 primeres *stolpersteine* pertanyents a deportats hospitalencs durant l'exposició sobre el tema que va tenir lloc entre març i juliol en el Museu de l'Hospitalet. Font: (Blas, 2023).

L'any 2006, els investigadors Pep Ribas i Enric Gil realitzaren un primer estudi sobre el tema, traient a la llum 54 històries. Aquesta recerca va ser revisada i actualitzada l'any 2019, en el marc de les beques de recerca que el museu local convoca anualment, elevant la xifra a 67 persones. L'actualització del cens va generar impacte a la ciutat i en les institucions. Des del Museu es volia continuar amb el projecte, aprofitant la petició de les primeres onze *stolpersteine*, també conegudes com les llambordes de la memòria. Amb posterioritat, les institucions locals han apostat per acostar a la ciutadania els casos dels seus conveïns a través de diferents mesures que tenen com a eixos principals el museu local, l'espai públic i els centres escolars. Després d'una aturada d'un parell d'anys a causa de la pandèmia, el primer homenatge ha estat la producció d'una exposició de caràcter temporal al Museu de l'Hospitalet sota el títol "Els deportats hospitalencs als camps nazis" (de març a juliol de 2023). Al llarg de l'exposició, el visitant podia llegir cadascuna de les 67 històries i on es podien consultar diferents entrevistes als deportats i objectes personals cedits pels familiars. La guinda de l'exposició era l'exhibició de les primeres onze *stolpersteine* o llambordes de la memòria en record als deportats hospitalencs (fig. 6).

La inauguració (Blas, 2023), que va superar totes les expectatives quant a públic, va tenir lloc el 30 de març i va reunir familiars (alguns d'ells havien viatjat expressament des de França o Suïssa), veïns i representants de la societat civil i polítics. Durant la fase de preparació de la mostra, es va treballar mà a mà amb l'Amical de Mauthausen i es va comptar amb un suport total de les famílies, les quals van cedir de manera desinteressada multitud d'objectes. Entre ells es trobava el rellotge del deportat Emilio Zafón, que va ser col·locat en la vitrina per la seva nora (Joana Sánchez) i el seu net (Emilio Zafón), en el que va ser, sens dubte, un dels moments més emocionants de l'acte.

De manera paral·lela, es va organitzar un cicle de conferències amb especialistes sobre el tema (com Benito Bermejo o Montse Armengou), tallers escolars i visites guiades. Una vegada clausurada la mostra, el museu està preparant un catàleg que recollirà els continguts de l'exposició, juntament amb els últims canvis en el cens dels deportats de la ciutat.

La memòria pública:

Les stolpersteine i les aules

De manera paral·lela a la preparació de l'exposició, s'ha desenvolupat el projecte per a la col·locació de les llambordes *stolpersteine* al llarg del municipi. Avui dia el projecte *stolpersteine*, obra de l'artista alemany Gunter Demnig (Berlín, 1947), és una de les accions visibles a l'espai públic. Són llambordes commemoratives individuals que recullen la informació bàsica del deportat i que es col·loquen al costat de l'últim lloc de residència conegut d'aquesta persona amb anterioritat a la deportació. En l'actualitat hi ha més de 80.000 *stolpersteine* col·locades en més de 20 països.

El consistori de l'Hospitalet de Llobregat ha decidit unir-se a la iniciativa i aquestes plaques commemoratives s'aniran col·locant gradualment en la localitat. D'aquesta manera, la idea és que els ciutadans tinguin present la memòria dels nostres deportats en el seu dia a dia. El record dels deportats hospitalencs anirà més enllà de l'àrea privada, superant l'àmbit familiar i les parets del museu, per arribar i consolidar-se en l'esfera pública. Les víctimes del nazisme de l'Hospitalet de Llobregat van morir sense veure com els seus conveïns els recorden i homenatgen, però els seus descendents sí que tindran l'oportunitat.

Alhora s'està treballant en les potencialitats didàctiques d'aquest tema a les aules. Seguint el model que ja s'està aplicant a la ciutat de Barcelona, la idea provisional és que s'assigni una o diverses llambordes al centre escolar més pròxim perquè s'encarreguin

de la seva 'custòdia'. Per exemple, els alumnes de 3er i 4rt de l'ESO i de 2n de batxillerat de l'Institut Mercè Rodoreda van participar en la col·locació de les primeres 11 stolperssteine al municipi: en novembre de 2023 van entregar les llambordes a les famílies, van llegir les biografies de les víctimes, van repartir clavells als assistents i van participar en l'ofrena floral. Tanmateix, aquests alumnes van desenvolupar l'aplicació "Mobile History Map"², que ha permès fomentar la defensa dels drets humans en l'alumnat tot geolocalitzant les diferents llambordes a la ciutat i incloent les biografies en diferents llengües, fotografies de les peces i de les víctimes, així com creant vídeos i cartells. Aquest projecte tan especial tant per l'alumnat com per la ciutat va ser finalista en el concurs mSchools Awards 2024.

Consideracions finals

"Yo he hecho todo para poder llegar a ser como todo el mundo, pero me doy cuenta de que no soy como todo el mundo; soy un poco especial porque he quedado marcado"

Testimoni de Félix Quesada al documental "El comboi dels 927" (Armengou, 2004)

L'estudi de les víctimes de la deportació és un viatge engrescador que no té un final marcat. A mesura que passa el temps anem coneixent noves informacions, que ens van ajudant a completar les històries dels deportats. Aquestes informacions són o ben facilitades per companys de professió i familiars, o bé ens arriben arran de la publicació en obert dels fons dels arxius.

Respecte a l'estudi de 2019 hi ha hagut alguna baixa en el cens de deportats hospitalencs perquè el veïnatge no estava clar (Pere Porta Solsona) o degut al cas de duplictat de Lluís Manuel Arnau Vima (en un primer moment pensàvem que es tractaven de dos persones). Amb tot, també s'han afegit dos nous casos: José López Vera i Joaquín Nebot Esteban. Gràcies a la digitalització dels arxius i de l'ajuda de companys de professió ens vam posar sobre la pista dels dos nous casos. Així doncs, la xifra de 67 deportats no és definitiva.

De la mateixa forma, la cerca de familiars no està tancada. Desgraciadament, en molts casos encara no hem pogut donar amb els éssers estimats dels deportats. Tot i això, no ens donem per vençuts perquè aquest és un procés en el qual hem tingut petites victòries amb el pas del temps. Per exemple, fa uns mesos ens va contactar, la nebodaneta de José Ballester Serrano, que actualment viu a l'Argentina i que buscant informació sobre el seu oncle-avi havia donat amb la recerca de 2020. Un altre assoliment fou recuperar el contacte amb la família Zafón, amb qui la comunicació s'havia perdut després de la defunció del fill del deportat, Joan Zafón. El resultat va ser que la família es va bolcar amb l'exposició i van tenir l'amabilitat de prestar-nos el rellotge per a l'exposició. Sense ells i elles, tota la nostra feina no tindria cap sentit.

Notes

1. Afegir nota a peu de pàgina: Aquest xifra no és definitiva. El museu de l'Hospitalet continua amb la recerca, actualitzant i afegint dades noves.
2. Carbó, Marta (2024): "Els hospitalencs deportats als camps nazis", *mSchools* <https://mschools.com/proposal/els-hospitalencs-deportats-als-camps-nazis/>

Bibliografia

- ALFONSO, M. (2007). *Diez años de mi vida, 1935-1945*. Móstoles: Memoria Viva.
- ARMENGOU, M. (2004). El comboi dels 927. Dins *30 minuts* (TV3).
<https://www.ccma.cat/tv3/alacarta/70e-aniversari-de-la-fi-de-la-segona-guerra-mundial/el-comboi-dels-927/coleccio/2310/166411355/>
- BERMEJO, B. (2002). *Francisco Boix, el fotógrafo de Mauthausen* (1. ed). Barcelona: RBA.
- BERMEJO, B. (2015). *El fotógrafo del horror: La historia de Francisco Boix y las fotos robadas a los SS de Mauthausen* (Segunda edición revisada). Barcelona: RBA.
- BERMEJO, B., & CHECA, S. (2006). *Libro memorial: Españoles deportados a los campos nazis (1940-1945)*. Madrid: Ministerio de Cultura, Dirección General del Libro, Archivos y Bibliotecas, Subdirección General de los Archivos Estatales.
- BLAS, R. (2023). S'inaugura l'exposició "Els deportats hospitalencs als camps nazis". *L'H digital - Mitjans de comunicació de L'Hospitalet*. <https://hdigital.cat/noticies/sinaugura-lexposicio-els-deportats-hospitalencs-als-camps-nazis/>
- CAMÓS i CABECERAN, J. (1986). *L' Hospitalet: La història de tots nosaltres; 1930 - 1936*. L'Hospitalet de Llobregat: Diputació de Barcelona.
- CAMÓS i CABECERAN, J., & SANTACANA, C. (Eds.). (1997). *Història de l'Hospitalet: Una síntesi del passat com a eina de futur* (1. ed). Ajuntament de l'Hospitalet: Centre d'Estudis de l'Hospitalet.
- CHECA, S., & SÁNCHEZ, B. B. (2006). Fotografías del Kommando Poschacher (1944): Un grupo de jóvenes españoles prisioneros en el campo nazi de Mauthausen. *Cuadernos republicanos*, 60, 51-72.
- FONT i AGULLÓ, J. F., & JIMÉNEZ, M. S. (2019). Fronteras, acogida e internamiento: Memorias del éxodo republicano de febrero de 1939 y de la llegada a Francia. Dins Nova Melle, P. & Sánchez de Heredia, E. (Coords). *Caminando fronteras: memorias del exilio republicano español* (83-102). Madrid: Ministerio de la Justicia.
- GIL MESEGUER, E. (2014). *No en van tornar: Exili i emigració dels hospitalencs a Amèrica, (1937-1965)* (Primera edició). L'Hospitalet de Llobregat: Centre d'Estudis de L'Hospitalet.
- GIL MESEGUER, E., & RIBAS I VINYALS, J. (2007). Hospitalencs als camps nazis. Exili i deportació. En *L'Hospitalet lloc de memòria. Exili, deportació, repressió i lluita antifranquista*. L'Hospitalet de Llobregat: Centre d'Estudis de l'Hospitalet.
- GÓMEZ BRAVO, G., & MARTÍNEZ LÓPEZ, D. (2022). *Esclavos del Tercer Reich: Los españoles en el campo de Mauthausen* (1a. edición). Madrid: Cátedra.
- GONZÁLEZ CANTERA, T. (2020). *Los hospitalenses del triángulo azul. Identificación y trayectoria vital de los vecinos deportados a los campos nazis*. L'Hospitalet de Llobregat: Museu de l'Hospitalet.
- HERNÁNDEZ, C. (2015). *Los últimos españoles de Mauthausen* (1a edición). Barcelona: Ediciones B.
- LÓPEZ GARCÍA, J.-R. (2021). *Escrituras del exilio republicano de 1939 y los campos de concentración*. Madrid: Iberoamericana Vervuert.
- MOLINER RODRÍGUEZ, J. (2000). *Un Grup de joves espanyols al camp de Mauthausen: El Kommando Poschacher*. Cerdanyola del Vallès: Universitat Autònoma de Barcelona.
- ROIG, M. (1977). *Els catalans als camps nazis* (1. ed). Barcelona: Edicions 62.
- TORAN, R. (2005). *Los campos de concentración nazis: Palabras contra el olvido* (1. ed). Barcelona: Ediciones Península.
- TORAN, R. (2008). *Amical de Mauthausen: Lucha y recuerdo, 1962-1978-2008*. Barcelona: Amical de Mauthausen y otros Campos.
- ZAFÓN TRILLAS, J. (2011). *El reloj de Neuengamme* (1a. ed). Barcelona: Dux.

Autoria: El present article ha esta conceptualitzat i escrit per Tania González Cantera. L'autora declara estar d'acord amb la versió impresa del manuscrit.

Conflictes d'interès: L'autora declara no tenir cap conflicte d'interès.

Copyright: © 2024 de l'autora. Presentat per a la publicació d'accés obert sota els termes i condicions de la llicència Creative Commons Attribution (CC BY, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>).